

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆՈՒՄ. ՎԱՂ ՓՈՒԼ ԵՎ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄ

Լուսինե Յ. Աբրահամյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում ներկայացվում է Օսմանյան կայսրությունում 1908 թ. հեղաշրջումից հետո Տրապիզոնի նահանգի հայ բնակչության դեմ երիտթուրքական կառավարության կողմից տարվող հակահայ քաղաքականությունը: Այն իրականացվում էր քարոզչության միջոցով, որն իր բացասական ազդեցությունն էր ունենում նահանգի հայության ինչպես հասարակական, այնպես էլ տնտեսական կյանքի վրա:

Հիմնվելով տարբեր սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա՝ հոդվածում ներկայացվում են 1908-1914 թթ. Տրապիզոնում հակահայ քաղաքականության դրսևորումների բազմաթիվ օրինակներ, քննության են առնվում հայերի դեմ ուղղված հավածանքները, դրանց կազմակերպման ու իրագործման որոշ մանրամասներ, ինչպես նաև պետության ներգրավվածության հարցը:

Տրապիզոնի նահանգում հստակ նպատակային դրսևորում ունեցած այդ քաղաքականության տրամաբանական շարունակությունը լինելու էր Հայոց ցեղասպանությունը, որն ակտիվացման փուլ մտավ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Հատուկ կազմակերպության նախագահ Բեհաեդդին Շաքիրի՝ Տրապիզոն գալուց հետո:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Տրապիզոն, հակահայկական քաղաքականություն, առևտրական բոյկոտ, տեղահանություն, իսլամացում, լքյալ գույք:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 13.05.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 26.10.2022:

The article was submitted on 13.05.2022 and accepted for publication on 26.10.2022.

Статья поступила 13.05.2022 и была принята к публикации 26.10.2022.

Ինչպես հղել՝ Լուսինե Յ. Աբրահամյան, «Նախապատրաստելով Հայոց ցեղասպանությունը Տրապիզոնում. վաղ փուլ և ակտիվացում», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 2 (2022), 26-48:

How to cite: Lusine Y. Abrahamyan, “In Preparation for the Armenian Genocide in Trapizon: Early Phase and Activation,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 10, no. 2 (2022): 26-48.

Как сослаться: Лусине Ю. Абраамян, “Подготовка к исполнению Геноцида армян в Трапизоне: ранняя фаза и активация,” *Цехаспанagitакан андес* 10, no. 2 (2021): 26-48.

Ներածություն

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Տրապիզոնի նահանգում բնակվում էր 73 395 հայ, որից 5 539-ը՝ նահանգի կենտրոն Տրապիզոն քաղաքում¹: 1894-1896 թթ. Համիդյան կոտորածներից հետո, որին գոհ գնաց նահանգի շուրջ 1 000 հայ², որոշ ժամանակ Տրապիզոնի հայության կյանքը հարաբերականորեն հանգիստ էր, սակայն բնակչության մեջ դեռ կար կոտորածների կրկնվելու տագնապը: 1908 թ. երիտթուրքերի հեղափոխությունը և նոր կառավարությունը հայերին սուլթանի կողմից խոստացված, բայց երբևէ չիրականացված բարեփոխումները կյանքի կոչելու հույսեր արթնացրին: Սակայն որոշ ժամանակ անց՝ Սահմանադրության հռչակումից հետո, այդ հույսերը, ինչպես նաև հայ և թուրք «եղբայրությունը» հորս ցնդեցին, ու շարունակվեց հայահալած քաղաքականությունը³:

Տրապիզոնի հայության առաջին հիասթափությունը կապված էր 1908 թ. աշնանը Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխանների ընտրության հետ: 1908 թ. սեպտեմբերին, երբ նահանգի ժողովուրդը խորհրդարանական ընտրությունների եռուզեռի մեջ էր, մի անհայտ հեղինակ Տրապիզոն քաղաքի փողոցներում պատերին հայտարարություն է փակցնում, որում ասվում էր, որ հայերին և հույներին ազատություն տալ նշանակում է կործանել պետությունը, որ Օսմանյան պետությունն արդեն իսկ անկում է ապրում, հետևաբար իսլամի իրական բարեկամները պետք է լրջորեն մտահոգվեն ու համապատասխան քայլեր ձեռնարկեն հայերին բնաջնջելու ու պետությունը փրկելու նպատակով: Այդ մասին տպագրվում է նաև հողված տեղական *Trabizonda Meşveret* թերթում⁴: Երեսփոխական ընտրություններին Տրապիզոնի նահանգի հայության կողմից Դաշնակցության կուսակցության թեկնածու առաջադրվեց Յ. Շահրիկյանը⁵, որի շուրջ նախնական համաձայնություն էր ձեռք բերվել իրթիհաթականների հետ: Վերջիններս, օգտագործելով առաջնորդ Էմմանուել վրդ. Պալյանի անունը (նա դեմ էր Յ. Շահրիկյանի թեկնածությանը), կարողանում են հայերի շրջանում քվեներ հավաքել⁶: Այս առիթով Տրապիզոնում Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն Կ.Պոլսի գրասենյակին ուղղված նամակում գրում է, որ Տրապիզոնում ու մյուս ներքին գավառներում ոչինչ փոխված չէ, և իրթիհաթականների հետ հարաբերությունները թշնամական են⁷: Տրապիզոնի գյուղերում նույն կերպ

1 Raymond Kévorkian, Paul Paboudjian, *Les Arméniens de l'Empire Ottoman à la veille du génocide* (Paris: Editions d'Art et d'Histoire, 1994), 57:

2 Simon Payaslian, "The Fate of the Armenians in Trebizond, 1915," in *Armenian Pontus. The Trebizond-Black Sea Communities*, ed. Richard G. Hovhannisian (Costa Mesa, California: Mazda Publishing, 2009), 273.

3 Վարդան Գեորգեանց, «Ազգային խրտուիլակներ», *Պօստոս* կիսամեայ թերթ (Տրապիզոն), 5 յունիս 1910, թիվ 6-7-8-9, 61-62:

4 Յովակիմ Յովակիմեան (Արշակունի), *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի* (Պէյրոթ, Տպագրութիւն Մշակ-ի, 1967), 206:

5 Նույն տեղում, 179:

6 Նույն տեղում, 190:

7 Նույն տեղում, 179-180:

շարունակվում էին թուրքական բարբարոսությունները, թուրք բեյերը կոպտորեն հայ-հոյում էին հայերին և Սահմանադրությունը, իսկ 1909 թ. սկզբներին իրավիճակն այնքան է լարվում, որ անհրաժեշտություն է առաջանում քաղաքապետարանում գումարելու ժողով՝ կուսակալի, զինվորական հրամանատարի և առաջնորդ Էմմանուել վրդ. Պալյանի մասնակցությամբ, որից հետո հայկական, հունական և թուրքական մամուլում եղբայրության և համերաշխության կոչերով հողվածներ են տպագրվում⁸: Այդուհանդերձ, հայ և թուրք բնաչկության հարաբերությունները շարունակում են մնալ լարված⁹. Սահմանադրությամբ համաներման արժանացած բազմաթիվ ավագակներ հետապնդում ու թալանում էին հայերին, իսկ հետադիմական տարրերը զբաղված էին թուրք ավագակներին զինելով¹⁰: 1909 թ. մարտի 31-ին (սոր տոմարով՝ ապրիլի 13-ին) հեղաշրջման փորձից¹¹, այնուհետև Ադանայի կոտորածներից հետո հայերի մտահոգություններն իրենց անվտանգության հետ կապված ավելի խորացան: Տրապիզոնի հայությունը ևս թիրախավորվում է¹²: Այդ օրերին իրավիճակը Տրապիզոն քաղաքում բավականին լարված էր, Տրապիզոնի փողոցներում շրջում էին միայն ոստիկաններ, իսկ խանութները փակ էին¹³: Ման իրավիճակում Տրապիզոնի հայերի համար կենսական խնդիր է դառնում ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Մի շարք դաշնակցական գործիչներ ինքնապաշտպանության միջոցներ են ձեռնարկում, գյուղերում երիտասարդների համար զինավարժություններ անցկացնում¹⁴: Տրապիզոնում Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ ստեղծվում է ինքնապաշտպանական մարմին, որը, համագործակցելով հնչակյան գործիչների հետ, կապ էր պահում նահանգի գյուղերի հայ բնաչկության հետ¹⁵: Երբ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին գահընկեց անելու մասին լուրերը հասնում են Տրապիզոն¹⁶, իրավիճակը հարաբերականորեն կայունանում է, վերսկսվում է «սահմանադրական խանդավառությունը»¹⁷, որը, սակայն, երկար չի տևում: Ըստ ականատեսների վկա-

8 Նույն տեղում, 188:

9 Նույն տեղում:

10 Նույն տեղում, 180:

11 1908 թ. երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո Աբդուլ Համիդ II-ը, փորձելով վերականգնել սուլթանական բացարձակ միապետությունը, 1909 թ. մարտի 31-ին հեղաշրջում է կազմակերպում: Սակայն կառավարությանը հավատարիմ զորքերը՝ Օսմանյան երրորդ բանակը, վերականգնում են երիտթուրքերի իշխանությունը: Սուլթանը գահընկեց է արվում: Երիտթուրքերը գահ են բարձրացնում նրա եղբորը՝ Մահմեդ V-ին (1909-1918): Տե՛ս Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995), 181.

12 Միապք Թողլաբեան, *Օրերուս հետ*, Բ հրատարակություն (Պեյրուֆ, ՀԱՅԿ – Ճեմմեյզե – Պեյրուֆ, 1963), 123-128:

13 Նույն տեղում, 126:

14 Յովակիմեան, *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի*, 188-189:

15 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Թողլաբեան, *Օրերուս հետ*, 125-127:

16 Թողլաբեան, *Օրերուս հետ*, 125-127, Յովակիմեան, *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի*, 190:

17 Արման Կոթիկյան, «Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում (1815-1915)», *Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագիր» (Հասարակական գիտություններ)* 7 (1962): 50-52:

յությունների՝ Տրապիզոնի փողոցներում հաճախ կարելի էր տեսնել թուրքերի, որոնք հայերի հետևից վանկարկում էին *gâvur* (անհավատ), *seni gidi keşişin oğlu* (անբարոյական քահանայի որդի), *seni gidi Karapet* (անբարոյական Կարապետ) արտահայտությունները, մինչև իսկ հայերին դիմում էին այնպիսի ածականներով, որոնք օգտագործում էին կենդանիների վրա բարկանալիս: Գողությունը, թալանը, սպանություններն ու ընդհանուր անապահովությունը շարունակվում են նույն կերպ:¹⁸ Օգտագործվում էր ցանկացած առիթ թուրք խուժանին հայերի դեմ տրամադրելու և նոր կոտորածներ հրահրելու համար: 1910 թ. աշնանը Տրապիզոնում մի հայ երիտասարդի և թուրք կնոջ սիրավեպի պատճառով քաղաքում նոր կոտորածների սպառնալիք է ստեղծվում. թուրք կինը, թողնելով ամուսնուն ու երեխաներին, հայ երիտասարդի հետ փախուստի է դիմում Բաթում: Առիթն օգտագործվեց հայատյաց թուրքերի¹⁹ կողմից՝ միջադեպին կրոնական երանգ տալով, և «խլամադավան կնոջ պատիվը» պահանջելով՝ մոլեռանդ խուժանին հայերի դեմ տրամադրելու համար: Իրավիճակն այնքան է լարվում, որ առևանգվում են հայ երիտասարդի քույրերը: Քաղաքի հայ բնակչության անապահով վիճակի հարցով առաջնորդական փոխասնորդ Գրիգորիս Պալաքյանն անգամ դիմում է կուսակալին²⁰: Առաջնորդարանի նախաձեռնությամբ՝ հայ երիտասարդին և թուրք կնոջը Բաթումից հետ են ուղարկում Տրապիզոն, սակայն հայ և մահմեդական բնակչության միջև լարվածությունը պահպանվում է: Վարդապետ Պալաքյանը Դուրյան պատրիարքին ուղղված նամակում գրում է, որ քաղաքի լազերն առիթ էին փնտրում թալանի ու կոտորածի համար, իսկ որոշ ունևոր հայեր պահակախմբերով էին շրջում²¹: Նահանգի հայ և թուրք բնակչության միջև լարվածությունն իր տարբեր դրսևորումներով շարունակվում է նաև հաջորդ տարիներին²²:

Համիդյան կոտորածներից հետո Տրապիզոնից արտագաղթած որոշ հայ մտավորականներ²³, սահմանադրությամբ ոգևորված, 1908 թ. վերադառնում են Տրապիզոն, և նահանգի հայության շրջանում սկսվում է տնտեսական ու մշակութային որոշակի վերելք²⁴: Հայկական կրթական ու մշակութային հաստատությունների կազմակերպած

Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 196-202: Թողաքյան, *Օրերուս հետ*, 130-132:

18 Թողաքեան, *Օրերուս հետ*, 137:

19 Իրանք առաջին հերթին Էմրոլլահ էֆենդին և Թեքեից Նեշադն էին, որոնք Տրապիզոնում իրենց հայատյացությամբ «մեծ համբավ» էին ձեռք բերել: Տե՛ս Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 207:

20 Նույն տեղում, 206-207:

21 Նույն տեղում, 207:

22 Նույն տեղում, 208:

23 Համիդյան կոտորածներից հետո Տրապիզոնի հայության շրջանում սկսվում է արտագաղթի շարժում, հիմնականում Սև ծովի ռուսական ափեր: Տե՛ս Թողաքեան, *Օրերուս հետ*, 56: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 166:

24 «Օրը Օրին. Յարութին Շահրիկեան», *Հայրենիք օրագիր* (Պոլիս), 7/20 յուլիս 1909, 1: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 166: Կոթիկյան, *Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում*, 50-51:

միջոցառումներին հաճախ ներկա էին գտնվում թուրք պաշտոնյաներ²⁵՝ այդ կերպ փորձելով առերես սիրալիք վերաբերմունք ցուցաբերել հայ ղեկավար մարմինների նկատմամբ և թուլացնել Տրապիզոնի հայերի զգոնությունը: Մեծան մի քայլ էր Տրապիզոնի քաղաքապետարանում 1913 թ. հոկտեմբերին Չավեն պատրիարքի պատվին կազմակերպված ճաշկերույթը, որը Տրապիզոն էր եկել՝ մասնակցելու Հայոց գրերի գյուտի 1500-ամյակի տոնակատարությանը²⁶: Ճաշկերույթին ներկա էին թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, իսկ Ներքին գործերի նախարարությունը հաստով շոգենավ է տրամադրում պատրիարքին Կ.Պոլիս վերադառնալու համար²⁷:

1911-1912 թթ. նահանգի հայերի դեմ հետապնդումներն ու խժոժությունները հասնում են ծայրահեղության՝ նոր կոտորածների սարսափի մեջ պահելով ժողովրդին²⁸: Պատերազմի ժամանակ հայերի մատուցած ծառայություններն ու քաղաքացիական պարտավորությունների կատարումը որևէ նշանակություն չունեցան. 1912 թ. Տրապիզոնի նահանգում սկսվում են հայ բնակչության խուզարկությունները զենք գտնելու պատրվակով, ինչի հետևանքով Տրապիզոնում ու նահանգի այլ քաղաքներում ձերբակալվում է մոտ 40 հայ²⁹: Հայերի դեմ բռնություններն ու կողմնակալ վերաբերմունքը ծայրահեղության աստիճանի են հասնում Բալկանյան պատերազմի ընթացքում (1912-1913 թթ.)՝ կոտորածի սարսափի մեջ պահելով ժողովրդին³⁰:

Երիտթուրքական կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը տարածվում էր նաև տնտեսական բնագավառում. 1913 թ. վերջին և 1914 թ. ընթացքում կայսրության մի շարք վայրերում, հիմնականում առևտրական խոշոր քաղաքներում և նավահանգիստներում, այդ թվում՝ Տրապիզոնում, իրթիհաթականները հակահայկական և հակահունական բոյկոտ են հրահրում³¹, որի նպատակը քրիստոնյաների դիրքերին հարվածելն էր: 1913 թ. վերջերից Տրապիզոնում հայերի ազատ առևտրի իրականացման խոչընդոտներ են ստեղծվում³², իսկ արդեն 1914 թ. սկզբներին հայ առևտրականների դեմ հալածանքները հասնում են ակնհայտ թշնամության. թուրք ազգաբնակչությունը դադարում է գնումներ կատարել հայերի խանութներից, լարվում են հայ և թուրք առևտրականների հարաբերությունները, փակվում են հայ

25 Կոթիկյան, *Դպրոցա-թատերական կյանքը Տրապիզոնում*, 50-51:

26 Զաւին արքեպա., *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ* (Գահիրե, Նոր Աստղ, 1947), 22-23:

27 Նույն տեղում:

28 Յովակիմեան, *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի*, 208:

29 Նույն տեղում:

30 Նույն տեղում:

31 «Հակաքրիստոնէական պայքօթը», *Ազատամարտ* օրաթերթ (Կ.Պոլիս), 8/21 փետրուար 1914, N 1428, 3: «Առևտրական պայքօթը», *Ազատամարտ*, 10/23 փետրուար 1914, N 1435, 2: «Առևտրական պայքօթը եւ մեծ վաճառականները», *Ազատամարտ*, 23 փետրուար/3 մարտ 1914, N 1447, 3: Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբիկեան), *Եղեռնապատում Փոքուն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* (Պոսթըն, «Հայրենիք» տպարան, 1924), 21-23: Արշակ Ալպոյանճեան, *Պատմութիւն Եդոնիոյ Հայոց* (Կահիրե, 1952), 1219: Գևորգ Քիլիմջյան, *Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին* (Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 1988), 164:

32 Յովակիմեան, *Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի*, 214:

արհեստավորներին պատկանող արհեստանոցները³³: Արտասահմանից ու Կ.Պոլսից եկած ապրանքները նավահանգստից ներս չէին թողնում³⁴: Առաջնորդ Դուրյան վարդապետն այդ մասին տեղեկագրեր է ուղարկում Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարան և նշում, որ հայ առևտրականի պատկանող բեռնանավերից մեկն առանց բեռնաթափվելու վերադարձել է Կ.Պոլիս³⁵: Զավեն պատրիարքն այս հարցի կապակցությամբ խնդրագիր է ուղղում կառավարությանը³⁶: Կուսակալ Ջեմալ Ազմին իր հերթին է բողոքում՝ ստեղծված իրավիճակը նկարագրելով որպես զրպարտություն³⁷:

Բոյկոտի հետևանքով Տրապիզոնի հայ առևտրականները տնտեսապես թուլանում են, իսկ երբ կառավարությունը «թուրքական նավատորմը ռազմանավերով հարստացնելու» պատրվակով դրամահավաք է սկսում Տրապիզոնի քրիստոնյաների շրջանում³⁸, քաղաքի հայ բնակչությունը հարստահարվում է ու հայտնվում տնտեսապես ծանր վիճակում, որի հետևանքով ընդհարումներ են տեղի ունենում քրիստոնյաների ու ժանդարմների միջև³⁹: Հայերի տնտեսական դիրքերը թուլացնելը, ապա նաև տնտեսությունից դուրս մղելը երիտթուրքերի «ազգային տնտեսություն» ստեղծելու գաղափարի բաղկացուցիչ մաս էին կազմում. դրանք առաջ էին քաշվել կոմիտեի՝ Սալոնիկում (1911 թ.) և Կ.Պոլսում (1914 թ.) անցկացրած համագումարների ժամանակ⁴⁰:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի մշտապես անապահով ու անպաշտպան վիճակը մեծապես բացատրում են հայերի ձգտումները՝ հայկական նահանգներում մեծ տերությունների ներգրավմամբ բարեփոխումներ իրականացնելու հարցում: Եվրոպական տերությունների դեսպանների հետ բանակցությունների շնորհիվ ստեղծվեց մի համաձայնագրի նախագիծ, որը ստորագրվեց 1914 թ. փետրվարի 8-ին՝ հայերի շրջանում իրենց վիճակի բարելավման հույսեր արթնացնելով⁴¹: Հայկական բարենորոգումների⁴² շուրջ եղած իրադարձությունների հետևանքով հայ և թուրք

33 Վարդգես Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը Մեծ Ոճիրի ճանապարհին* (Երևան, Ճարտարագետ, 2015), 88-89:

34 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 214-215:

35 Նույն տեղում:

36 «Առևտրական պոլթոթը հայերու դեմ», *Ազատամարտ*, 2/15 մարտ 1914, N 1453, 3: Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 36:

37 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 215:

38 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History* (London, New York: I.B.Tauris, 2011), 467:

39 *Մշակ* օրաթերթ (Թիֆլիս), 22 մարտի 1914, N 63, 2:

40 Ugur Ümit Üngör, “Seeing like a nation-state: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913–50,” *Journal of Genocide Research* 10, no. 1 (2008): 21.

41 Զաւէն արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս*, 38-39:

42 Բարենորոգումների ծրագրով՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներին միանալու էր Տրապիզոնի նահանգը: Արևմտյան Հայաստանի տարածքը բաժանվելու էր երկու շրջանի՝ Հյուսիսային և Հարավային, որտեղ ընդհանուր տեսուչներ էին նշանակվելու՝ նորվեգացի Ե. Հոֆը և հոլանդացի Լ. Վեստենենկը: Տրապիզոնի նահանգը Էրզրումի ու Սվազի նահանգների հետ մտնելու էր Հյուսիսային շրջանի մեջ: Տե՛ս Սիմոն Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն* (Երևան, Հայաստան, 1993), 5-6:

բնակչության հարաբերություններն ավելի են լարվում⁴³: Քաղաքի հայերի և թուրք ժանդարմների միջև տեղի են ունենում ընդհարումներ⁴⁴, խուզարկվում են որոշ հայերի տներ⁴⁵, իսկ երբ 1914 թ. գարնանը Տրապիզոն է գալիս ընդհանուր տեսուչ Ն. Հոֆը, հայ և թուրք բնակչության հարաբերությունները դառնում են թշնամական⁴⁶: Պարզ է, որ Տրապիզոնի նման նահանգում բարեփոխումների ծրագրով նախատեսված հայերի հավասար իրավունքները, ինչպես նաև նահանգի կառավարմանը մասնակցելու հեռանկարը ընկալվելու էր որպես ոտնձգություն մուսուլմանական բնակչության իրավունքների նկատմամբ:

Տրապիզոնը Հայոց ցեղասպանության թիրախում

1914 թ. օգոստոսին՝ Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց մի քանի օր անց, Տրապիզոնում հրի է մատնվում հայկական արական վարժարանը, որի հարևանությամբ գտնվում էր ռուսական հյուպատոսարանը⁴⁷: Հրդեհի օջախները վարժարանի տարբեր հատվածներում էին. այրվել էին մատենադարանը, հնագույն քարտեզները և հավաքածուները: Ոստիկանությունը քննություն է սկսում և առաջ քաշում զանազան վարկածներ, այդ թվում՝ քաղաքական, ըստ որի՝ ամառային արձակուրդին փակ վարժարան մտնել և այն հրդեհել հնարավոր էր միայն ռուսական հյուպատոսարանի պարտեզից: Դուրյան վարդապետի և հայկական համայնքի կողմից հայկական վարժարանի հրդեհումն ընկալվում է որպես քաղաքական պրովոկացիա՝ ռուսական հյուպատոսարանի դեմ ցույցեր հրահրելու նպատակով⁴⁸: Ըստ ժամանակակիցների՝ հայկական վարժարանի հրկիզումը սպասվող իրադարձությունների նախանշան էր⁴⁹:

1914 թ. օգոստոսի 2-ին՝ Գերմանիայի հետ քաղաքական և ռազմական գաղտնի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, իթթիհաթական վարչակարգը հայտարարում է համընդհանուր զորահավաք⁵⁰, որին ենթարկվում է նաև Տրապիզոնի հայ տղամարդկանց մեծամասնությունը⁵¹: Նրանց զինաթափված տանում են քաղաքից դուրս՝ դեպի Երզնկա, Բաբերդ և Գյումուշխանե՝ ճանապարհների շինարարության

43 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 212: Վահան Մինախորեան, *1915 թուականը. Արևախրքի Օրեր* (Վենետիկ – Ս. Ղազար, գրատուն Օմար Խայեամ, Հալեպ – Սուրիա, 1949), 52: Simon Payaslian, “The Fate of the Armenians in Trebizond,” in *Armenian Pontus*, 282.

44 *Մշակ*, 22 մարտ 1914, N 63, 2:

45 *Ազատամարտ*, 16/29 մարտ 1914, N 1465, 3:

46 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 212: *Մշակ*, 22 մարտ 1914, N 63, 2:

47 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 216-217:

48 Նույն տեղում, 217:

49 Նույն տեղում, 215:

50 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 220-221:

51 Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը*, 91-92: Մարտիկ Թահմազեան, *Գրություն մեր անցյալների մասին 1850 թվից 1924 թվերը*, ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, բժ. 8, ակտ № 6699, թպ. 159, 5-6: Ջոն Կիրակոսյան, *Առաջին Համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը* (Երևան, Հայաստան, 1965), 299:

վրա աշխատեցնելու, որտեղ կամ դատապարտվում են դանդաղ մահվան՝ քաղցից ու հիվանդություններից, կամ գնդակահարության⁵²:

Տրապիզոնում կառավարության կողմից հրահրվող գործողություններն ու հաշտալած միջոցառումները շարունակվում են 1914 թ. աշնան և 1915 թ. գարնան ամիսներին⁵³:

1914 թ. նոյեմբերի 2-ին՝ գերմանաթուրքական ռազմական նավատորմի կողմից ռուսական սևծովյան նավահանգիստների ռմբակոծությունից երեք օր անց, Ռուսաստանը պատերազմ է հայտարարում Օսմանյան կայսրությանը: Նավահանգստային քաղաք Տրապիզոնը, գտնվելով պատերազմի Կովկասյան ճակատում, դառնում է ռազմական գործողությունների թատերաբեմ և ձեռք բերում ռազմավարական բացառիկ նշանակություն: Այն դառնում է զինվորականների, ռազմանյութերի ու սննդի ընդունման և տեղափոխման կայան⁵⁴: Դեռևս 1914 թ. գարնանից կառավարությունն այստեղ էր կենտրոնացնում մեծ քանակությամբ զորք և զինամթերք⁵⁵: Պատերազմից առաջ Տրապիզոն են ուղարկվում իթթիհաթական գործիչներից առավել ակնաավորները՝ Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Յուսուֆ Ռիզա բեյը՝ որպես Հատուկ կազմակերպության ղեկավար, և Յենիբահչեյի Նախը՝ որպես Տրապիզոնում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ: 1914 թ. հուլիսի 7-ին՝ ընդհանուր զորահավաքից որոշ ժամանակ առաջ, նահանգապետ է նշանակվում Ջեմալ Ազմին, որը մեծ դերակատարում էր ունենալու նահանգի հայ բնակչության ոչնչացման գործում⁵⁶: Կառավարության հրամանով նույն տարվա հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին Տրապիզոնի բնակչության ազատ են արձակվում չեթե մարդասպաններ, որոնք հետագայում միանում են Ռեզա բեյի չեթեական խմբերին և ուղարկվում կայսրության ներքին նահանգներ⁵⁷: Այդ օրերին Տրապիզոնում կազմվում է Կովկասից Օսմանյան կայսրություն փախած մուսուլման և քրիստոնյա վրացիների գունդը քաղաքի հայության կոտորածներն իրագործելու նպատակով⁵⁸:

1915 թ. փետրվարի 8-ին Տրապիզոնը ռմբակոծության է ենթարկվում ռուսական նավատորմի կողմից, և քաղաքի թուրք բնակչությունը փախուստի է դիմում դեպի

52 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 483: Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը*, 93-95: Թահմազեան, *Գրություն մեր անցյալների մասին*, 5-6:

53 «Թիւրքական պատերազմի շուրջը», *Մշակ*, 13 նոյեմբեր 1914, N 257, 2, Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 218-219:

54 *Մշակ*, 1 նոյեմբեր 1914, N 247, 1:

55 *Մշակ*, 11 մարտ 1914, N 53, 4: *Մշակ*, 15 նոյեմբեր 1914, N 259, 1: *Մշակ*, 26 դեկտեմբեր 1914, N 293, 1: Մավյան, *Տրապիզոնի հայերը*, 90-91:

56 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 468:

57 Սամսոն անունով տրապիզոնցի հույնի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստի ընթացքում: Տե՛ս «Հայերը ինչպես կը թունաորուէին Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ», *Ճակատամարտ* (Կ.Պոլիս), 2 ապրիլ 1919, 2: Հայկազն Գ. Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը* (Պէյրուք, Համագգային տպարան, 1968), 73-74:

58 Տրապիզոնում զինված ուժերի հրամանատար Ավնի փաշայի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության ընթացքում: Տե՛ս «Տրապիզոնի ջարդարարներուն դատավարութիւնը. երկու «մավունա» կին ու տղայ ծով կը թափեն», *Ճակատամարտ*, 5 մայիս 1919, 2:

Պոզ Թեփե. քաղաքում մնում են հայերն ու հույները⁵⁹: Ռուսական նավատորմի հեռանալուն պես ոստիկանությունը խուզարկություններ է սկսում հայերի տներում, ինչի հետևանքով ձերբակալվում են մի շարք հայեր՝ գենք պահելու և ռուսական կողմին ազդանշաններ փոխանցելու մեղադրանքով⁶⁰: Հայ կաթողիկե եկեղեցու Տրապիզոնի թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանը գրում է. «Փետրուար եւ մարտ ամիսներուն, գաւառներու մէջ, բոլոր բնակիչներուն, քրիստոնէայ թէ իսլամ, զինաթափութեան սկսուած էր, զինուորական միջոցառման պիտակին տակ: Սակայն, մինչ քրիստոնէաներէն առնուած զէնքերը նոյն ընդ նոյն կը գրաւուէին, իսլամներէն առնուածները ետքէն գաղտնօրէն կը վերադարձնէին իրենց: Յետոյ հայերուն զէնքերը, որոնց վրայ կառավարութիւնը ուրիշներ ալ աւելցնելով դէզ կը կազմուէին ու կը լուսանկարուէին եւ այս լուսանկարները կը ծառայէին պատկերագրողելու հակահայ քարոզչական գրքոյկներ, որովհետեւ անոնք իբրեւ փաստ պիտի ծառայէին, Թուրքիոյ դէմ ուղղուած, հայկական դատարկութեան մը պատրաստութեան»⁶¹:

1915 թ. ապրիլին խուզարկություններ են սկսվում քաղաքի բոլոր հայերի տներում⁶²: Հակառակ կառավարության սպասելիքներին՝ ո՛չ գենք, ո՛չ զինվորական դասալիք, ո՛չ գնդացիք և ո՛չ էլ թաքնված լուտեսներ չեն գտնվում խուզարկությունների ընթացքում⁶³: Խուզարկություններին հաջորդում են ձերբակալությունները: Թուրք մուլեռանդներին հրահրելու նպատակով հայերին սկսում են մեղադրել թուրք կրոնավորի սպանության մեջ⁶⁴: Անհանգստացած ստեղծված իրավիճակով՝ Դուրյան վարդապետը դիմում է կուսակալին՝ խնդրելով պաշտոնապես հայտարարել, որ հայերը օրինապահ են և իրենց պարտականությունները լիովին կատարում են օսմանյան հայրենիքի հանդեպ: Սակայն կառավարությունը ոչ միայն ընդառաջ չի գնում, այլ նաև վարդապետին հոչակում է *մյուզիր*՝ վտանգավոր առաջնորդ⁶⁵: Խուզարկություններն ու հետապնդումները շարունակվում էին. Տրապիզոնում ձերբակալվում է Սեդրակ Մուրենյան անունով մի մանրավաճառ՝ Մայր Հայաստանի պատկերով ծխախոտի թուղթ վաճառելու համար, փակվում են հայկական սրճարանները, իսկ դրանց տերերը ձերբակալվում են Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ Խրիմյանի և Իզմիրլյանի նկարներն այնտեղ պահելու մեղադրանքով: Սրճարանների տերերը խոշտանգվում են, իսկ նկարները՝ ոչնչացվում⁶⁶:

1915 թ. հունիսի սկզբներին Տրապիզոն է գալիս երիտթուրքերի՝ Կ.Պուսի կենտ-

59 Գոհար Սարյան, անվերնագիր ձեռագիր հուշ տրապիզոնցի Սարյան ընտանիքի, ՀՅԹԻ թանգարանային ֆոնդեր, բժ. 8, ակտ № 11819, թպ. 299, 7-12:

60 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 218:

61 Յովհաննէս Արք. Նազլեան, *Տրապիզոնի Թեմին Վիճակատր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի Յուշերը Մերձատր Արեւելքի 1914-1928 Շրջանի Քաղաքական-Կրօնական Դէպքերուն Մասին* (Պէլրոյթ - Լիբանան, Հայ Կաթողիկէ Տպարան, 1960), 563:

62 Սարյան, 19:

63 *Տրապիզոն*, պատրաստեց Առաքել Կոթիկեան, 20 դեկտ. 1920, ձեռագիր հուշ Նուբարյան գրադարանում, 56 - Trébizonde, 13:

64 Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը*, 74:

65 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 218:

66 *Տրապիզոն*, 13:

րոնական կոմիտեի անդամ, Հատուկ կազմակերպության՝ *Teşkilât-ı Mahsusa*-ի նախագահ, բժիշկ Բեհաեդդին Շաքիրը⁶⁷: Ժամանելուց անմիջապես հետո Բեհաեդդին Շաքիրը Տրապիզոնի կուսակալի հետ ժողով է հրավիրում Տրապիզոնի նահանգի կառավարիչներին՝ գաղտնի հրահանգներ տալով նահանգի հայերի ջարդի մասին⁶⁸: Այդ մասին վկայում է նաև ցեղասպանությունը վերապրած տրապիզոնցի Սիրանուշ Մանուկյանը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստի ժամանակ. դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը Տրապիզոն է ժամանում՝ իր հետ բերելով կնքված ծրարներ՝ հայերի կոտորածներն ու արքային կազմակերպելու ցուցումներով: Այդ մասին նույն դատական նիստի ժամանակ վկայում է նաև թուրք բժիշկ Ավնին, որը հաստատում է, որ տեղահանության հրամանից մի քանի օր առաջ Տրապիզոն էր եկել Բեհաեդդին Շաքիրը՝ տեղահանությունը կազմակերպելու հրահանգներով⁶⁹: Բեհաեդդին Շաքիրի գալուց անմիջապես հետո ժողով է գումարվում Ջեմալ Ազմիի, կայմակամների և մյուսիքների մասնակցությամբ: Ազմին պնդում էր, որ հայերին պետք է կոտորել ոչ թե քաղաքում, այլ արքայի սովամահության մատնելով⁷⁰: Սիրանուշի վկայությունից պարզ է դառնում, որ հանդիպման ընթացքում հայերի կոտորածներն իրագործելու հարցում որոշակի անհամաձայնություններ են եղել: Հանդիպմանը ներկա իթթիհաթական Մուսթաֆան և Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալին պնդում էին, որ կոտորածները հարկավոր է իրագործել տեղում և անհապաղ⁷¹: Ժողովին մասնակցում էին նաև Տրապիզոնի իթթիհաթական ակումբի անդամներ Յենիբահչեյի Նաիլ բեյը, Իմամզադե Մուսթաֆան, որը Տրապիզոնի Հատուկ կազմակերպության՝ Թեշքիլաթը մահասուսայի պետն էր, հարկային տեսուչ և Կարմիր մահիկի նախագահ Մեհմեդ Ալին, Փիրիզադե Շնքի անունով սպա, ժանդարմերիայի հրամանատար Թալեթաթ բեյը և Առողջապահական վարչության տեսուչ բժիշկ Յունուզ Վասֆի բեյը⁷²: Որոշում է կայացվում «հեռացնել հայերին», «մեկ հայ անգամ չթողնել», որ «նրանց գերեզմանները քաղաքում չլինեն»⁷³: Բեհաեդդին Շաքիրի հեռանալուց հետո Ջեմալ Ազմին Տրապիզոնում երիտթուրքական կուսակցական գործիչների ժողով է հրավիրում, որին

67 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

68 *Տրապիզոն*, 14: «Իթթիհաթական պետերու դատավարութիւնը», *Ճակատամարտ*, 9 մայիս 1919, 1:

69 Թուրք բժիշկ Ավնիի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին: Տե՛ս «Տրապիզոնի ջարդարարներուն դատավարութիւնը», 2:

70 Սիրանուշ Մանուկյանի վկայությունը՝ ընթերցված Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին: Տե՛ս «Ամբաստանելները դատարան կ'երթան կուգան: Պէհաէտտին Շաքիր թեշքիլաթը մախսուսէն կը վարէր: Պաշտպան վկաներ որ չեն կրնար պաշտպանել», *Ճակատամարտ*, 4 ապրիլ 1919, 2: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

71 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

72 Ֆիլոմինե Նուրյանի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստին, *La Renaissance*, N 19, 28 January 1919 մեջբերված Krikor Guerguerian, *The Documentary History of the Armenian Genocide in Trebizond by Krieger, Third chapter, Thirth Session*, in Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 470:

73 Սիրանուշ Մանուկյանի վկայությունը՝ ընթերցված Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին: Տե՛ս «Ամբաստանելները դատարան կ'երթան կուգան», 2:

հաջորդում է հանդիպումը մութասարըֆների և կայմակամների հետ՝ քննարկելու նահանգի հայերի կոտորածն ու աքսորը կազմակերպելու գործընթացը⁷⁴:

Տալը օր տևած ժողովից հետո սարսափի մատնված հայ բնակչությանը թմբիրի մեջ պահելու և հանրային տրամադրությունները մեղմելու նպատակով վալի Ջեմալ Ազմիի նախաձեռնությամբ կազմվում է հոգևորականների և ազգային երևելիների հանձնախումբ, որը պետք է շրջեր քաղաքներով ու գյուղերով՝ ժողովրդին խաղաղեցնելու ու վստահեցնելու, որ կառավարությունը մտահոգված է իր հպատակների հանգստությամբ⁷⁵: Հանձնախմբի անդամներն էին առաջնորդ Դուրյան վարդապետը, Տեր Շեղա քահանան, հոգևորականներ Գյումուշխանեից, Սահակ էֆենդի Էթմեքճյանը, Կարապետ Մնացականյանը⁷⁶: Հարկ է նշել, որ այդ հանձնախմբի քարոզչությունն իր քայքայիչ ազդեցությունն ունեցավ հայ ժողովրդի այն հատվածի վրա, որը մտադիր էր ինքնապաշտպանության դիմել:

Հունիսի 5-ին երիտթուրքերի կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նաիլ բեյը քաղաքի կենտրոնում կազմակերպում է հավաք, որի ընթացքում դիմելով քաղաքի թուրք բնակիչներին՝ ասում է, որ հասել է ժամն ապացուցելու քրիստոնյա եվրոպացիներին, անհավատ ռուսներին և նրանց բարեկամներին թուրքական սրի ուժը: Հավաքված հայերին ավելի մոլորեցնելու նպատակով հրավիրվում է ելույթ ունենալու նաև Հայ ազգային դպրոցի ուսուցիչ Թորոս էֆենդին, որն իր խոսքում գովաբանում է Օսմանի սերնդի փառավոր անցյալը, շեշտում հայ ժողովրդի հավատարմությունն ու պատրաստակամությունը կովելու ընդհանուր թշնամու դեմ⁷⁷: Այս իրադարձություններին հաջորդում է Տրապիզոնի առաջնորդ Դուրյան վարդապետի սպանությունը. նրան հրավիրում են Կարինի պատերազմական առյուծների առջև վկայություն տալու և ճանապարհին սպանում⁷⁸, ինչին հետևում է քաղաքի երևելիների սպանությունը: 1915 թ. հունիսի 24-ին Տրապիզոնի համայնքից 42 հայի, հիմնականում կուսակցական գործիչների և ռուսահպատակ հայերի⁷⁹, կանչում են նահանգապետարան և տեղեկացնում, որ պետք է ուղարկվեն Սամսուն հար-

74 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469.

75 Ղազար Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը, Յուշագրական էջեր, պատմեց՝ Ղազար Մակունցը, գրի առա՝ Յ. Կոստյան* (Թեհրան, տպարան «Ալիք», 1963), 60:

76 Նույն տեղում:

77 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 219-220:

78 Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917* (Gomidas Institute, Princeton and London, 2004), 343: Սարյան, ձեռագիր հուշ, 19: *Ճակատամարտ*, 4 ապրիլի 1919, 2: *Տրապիզոն*, 14:

79 Ձերբակալվածների շարքում էին դաշնակցական գործիչներ Սեդրակ Եսայանը, Բյուզանդ Ճերմակյանը, Արշակ Պետրոսյանը, Շահեն Ազապարյանը, Վրեն Գասպարյանը, Գառնիկ Ճիզմեճյանը, ռուսահպատակներ Մուրեն Կարազոզյանն իր հինգ եղբայրների հետ, Մեղավորյան չորս եղբայրները, Սարյան երեք եղբայրները, հնչակյան գործիչ Հրանտ Մալխասյանը, Մանուկ Բաղդյանը, Արամ Որբերյանը, Լևոն Տիրատուրյանը, Հրանտ Մարաֆյանը, Հակոբ Քեղեշյանը, «Շանտան» ճաշարանի պետ Վարդան Արթիկյանը: Տե՛ս Յովակիմյան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 222: Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը*, 63-64: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 925: Սարյան, 23-24:

ցաքնություն՝ համաձայն նահանգապետի կարգադրության⁸⁰: Այդ պատրվակով կառավարությունը հայ երևելիներին հեռացնում է քաղաքից ոչ հեռու Պլաթանա⁸¹ կոչվող վայրը, երկու «մալունաներով»՝ մակույկներով Սամսուն տեղափոխելու նպատակով⁸²: Նրանց հետևից ծով են դուրս գալիս ժանդարմներով ու *Թեշքիլաթ-ը մահուտա*-ի՝ Հատուկ կազմակերպության մարդասպանների և չեթեների խմբերով մակույկներ⁸³: Գործողությունը ղեկավարում էին Թեքքեի Նեշատը (Թեքքե գյուղից)⁸⁴, որը Տրապիզոնում իր հայատյացությամբ «մեծ համբավ» էր ձեռք բերել դեռևս 1910 թ.⁸⁵, և դայեղճի (մակույկավար) Քիսան⁸⁶: Երկուսն էլ մարդասպաններ էին, որոնք ազատ էին արձակվել բանտից Ջեմալ Ազմիի հրամանով: Կառավարությունը մակույկավարներին 50 ոսկի է տալիս այդ գործողության համար⁸⁷:

Յեղասպանությունը վերապրած տրապիզոնցի Գոհար Սարյանը, որի ամուսինը ձերբակալված 42 հայերի մեջ էր, պատմում է, որ նավահանգստում ձերբակալվածներին թույլատրում են մոտենալ իրենց մտերիմներին՝ ճանապարհի համար գումար և սնունդ վերցնելու⁸⁸, սակայն նավահանգստից հեռանալուց հետո հայերին կապկպում են, կողոպտում զարդերն ու գումարը, ապա դանակահարելով սպանում⁸⁹, իսկ դիակները նետում ծովը⁹⁰: Ձերբակալվածների շարքում էր Տրապիզոնում «Շանտան» ճաշարանի պետ ռուսահպատակ Վարդան Արթինյանը⁹¹: Նրան հաջողվում է վիրավոր ճողոպրել ու լողալով հասնել Տրապիզոն, որտեղ ափ է դուրս գալիս թուրք ձկնորսների թաղամասում, իսկ վերջիններս, մտածելով, թե Վարդանը ենթարկվել է ավազակային հարձակման, օգնություն են ցույց տալիս և ուղարկում քաղաք⁹²: Դեպքերի ականատես ֆրանսահպատակ Լուի Վիդալը, որն աշխատում էր Տրապիզոնի *Singer Company* ընկերությունում, Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության վեցերորդ նիստի ժամանակ վկայում է, որ Վարդանը թաքնվել էր նավավար Պետրո-

80 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469: Սարյան, 22: Степан Степанян (ред.), *Германские источники о геноциде армян, Период Первой мировой войны*, т. 1 (Ереван, “Айтастан”, 1991), 218:

81 Նավահանգստային կայան Սև ծովի ափին՝ Տրապիզոն քաղաքից 8 կմ հեռավորության վրա:

82 Սարյան, 20: «Տրապիզոնի ջարդարարները պատերազմական ատեանի առջե», *Ճակատամարտ* (27 մարտի 1919 թ.), 2: Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs* (London, 1916), 291: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 221: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

83 *Trebizond*, prepared by Arakel Gotikian, manuscript in Bibliothèque Nubar, p. 14-15, մեջբերված Guerguerian, *The Documentary History of the Armenocide in Trebizond by Krieger*.

84 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469:

85 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 27:

86 Սարյան, 25:

87 Նույն տեղում: «Տրապիզոնի ջարդարարներու դատը», 2:

88 Սարյան, 22:

89 Նույն տեղում, 26-28:

90 *Trebizond*, 14-15.

91 *Տրապիզոն*, 14: Սարյան, 24:

92 Սարյան, 27-28:

սի տանը, որտեղ էլ վերջին անգամ տեսել էր նրան⁹³: Վերջինս պատմում է տեղի ունեցածի մանրամասները, սակայն, երբ այդ մասին լուրեր են սկսում տարածվել, ոստիկանությունը շրջապատում է տունը ու տեղափոխում Վարդանին Տրապիզոնի զինվորական հիվանդանոց, որտեղ էլ մի քանի օր հետո թունավորում են նրան բժիշկ Ալի Սախիբի հրամանով⁹⁴: Այդ մասին Վարդանի կնոջը հաղորդում է հիվանդանոցի հայ աշխատակից Տեր-Դավիթյանը⁹⁵:

Տրապիզոնի հայ տղամարդկանց զինվորագրումն ու զինաթափումը, որոնց հետևում է 42 հայ քաղաքական-հասարակական գործիչների, մտավորականների ու գործարարների սպանությունը, Հայոց ցեղասպանության իրագործման պետական քաղաքականության փուլերն էին, որոնք կիրառվում էին կայսրության ողջ տարածքում:

1915 թ. հունիսի 26-ին Տրապիզոնի նահանգային կառավարության կողմից հինգ կետից բաղկացած պաշտոնական հայտարարություն է հրապարակվում թուրքերեն, որով Ջեմալ Ազմին ծանուցում էր հայ համայնքի տեղահանության պաշտոնական որոշման մասին⁹⁶: Հայտարարության մեջ նահանգի հայերը բնորոշվում էին որպես ոչ վատահեղի քաղաքացիներ, իսկ ռազմաճակատի թիկունք համարվող նահանգը հարկավոր էր գերծ պահել ներքին անվտանգության տարրերից: Հետևաբար հարկավոր էր նահանգի քաղաքաբնակ ու գյուղաբնակ հայերին հեռացնել ներքին գավառներ: Հայտարարության մեջ ներկայացվում էր, որ արտաքին դրդումների հետևանքով հայերը տարվել էին սխալ ու դավադրական գաղափարներով, և կայսրության ապահովությունը պահելու ու «հայ ազգի գոյությունը փրկելու համար էր», որ կառավարությունը նման որոշում է կայացրել⁹⁷: Սա, իհարկե, բացահայտ կեղծիք էր, որի մասին նշում էին նաև օտարերկրյա ականատեսները: Դեպքերի ականատես՝ Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայգերը գրում է. «Չհաստատվեց՝ ով է մեղավոր և անմեղ կառավարության դեմ ուղղված որևէ շարժման մասնակցելու համար: Եթե մեկը հայ էր, դա էլ արդեն բավական էր հանցագործ համարվելու ու արստրվելու համար...»⁹⁸:

Տեղահանության պաշտոնական հայտարարության օրը Տրապիզոն քաղաքում ձերբակալում են 300 հայ երիտասարդի՝ կազմակերպված ինքնապաշտպանության ցանկացած փորձ բացառելու նպատակով: Երանց բեռնանավով կապակաված տանում են Սև ծով, որտեղ չեթեները սպանում են նրանց, իսկ դիակները՝ ծովը նետում⁹⁹:

Կառավարությունը միաժամանակ քայլեր էր ձեռնարկում թուրք մոլեռանդներին

93 Guerguerian, *The Documentary History of the Armenocide*, 66.

94 Սիրանուշ Մանուկյանի՝ Վարդանի կնոջ վկայությունը՝ ընթերցված Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության չորրորդ նիստին: Տե՛ս «Ամբաստանեալները դատարան կ'երթան կուգան», 2:

95 Guerguerian, *The Documentary History of the Armenocide*, 67.

96 Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը*, 67: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 222: Սարյան, 31: Bryce, *The Treatment of Armenians*, 291: Sarafian, *United States Official Records*, 126-127:

97 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 223:

98 Sarafian, *United States Official Records*, 179.

99 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 469.

հայերի դեմ տրամադրելու ուղղությամբ: Հունիսի 27-ին Տրապիզոնում հրատարակվող իթթիհաթականների պաշտոնաթերթում հոդված է տպագրվում իբր հայերի կողմից Էրկենեսում թուրք իմամի ու նրա ընտանիքի սպանության մասին¹⁰⁰: Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Հայզերը դեսպան Հ. Մորգենթաուին ուղարկած գեկուցագրում կասկածի տակ է դնում դեպքի իսկությունը և նշում, որ ստեղծված իրավիճակում իթթիհաթականների պաշտոնաթերթում նման հոդվածի տպագրությունը լավ միտք չէր¹⁰¹:

Հայ գինվորների, ազգային գործիչների, մտավորականների ու հոգևորականների ոչնչացումից հետո իշխանությունները կազմակերպում են հայ կանանց, երեխաների ու տարեցների բնաջնջումը: Նկատենք, որ մինչ այդ տեղահանությունն արդեն սկսվել էր կայսրության որոշ նահանգներում. 1915 թ. մայիսի 31-ից հունիսի 6-ն ընկած ժամանակահատվածում հայերի տեղահանության հրամաններ ուղարկվել էին Էրզրումի, Վանի ու Բիթլիսի նահանգապետերին¹⁰², հունիսի 22-ից հուլիսի 5-ը կազմակերպվել էր հայերի տեղահանությունը Սեբաստիա քաղաքից¹⁰³: Տրապիզոնին զուգահեռ՝ տեղահանության հրաման արվում է Խարբերդ ու Մեդրե քաղաքների ու շրջակա գյուղերի համար¹⁰⁴: Ամենուրեք տեղահանության հրամանից հետո հայերին տրվում էր մի քանի օր պատրաստվելու համար:

Տեղահանության որոշումը հրապարակելու հաջորդ օրը քաղաքի հայերը խնդրագրերով դիմում են Ավստրիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և ԱՄՆ հյուպատոսներին, վերջիններս՝ վալի Ջեմալ Ազմիին ու Նաիլ բեյին՝ փորձելով բնակչության որոշակի խմբերի համար զիջումների հասնել¹⁰⁵: Նույն խնդրանքով Ջեմալ Ազմիին դիմում են նաև որոշ հայ կանայք¹⁰⁶: Իթթիհաթական կուսակցական ներկայացուցիչ Նաիլ բեյը, իրեն ուղղված բազմաթիվ դիմումներին պատասխանելով, հուսադրում էր հայերին, որ կաշխատի սուլթանից սերում ձեռք բերել, միայն թե հայերը պետք է հանձնեն իրենց մոտ եղած գեղերը: Այդ նպատակով կառավարությունն իր ներկայացուցիչներին է ուղարկում գյուղեր¹⁰⁷: Ակնհայտ էր, որ այս քայլով հերթական փորձն էր արվում հայ բնակչությանը զինաթափելու և ինքնապաշտպանվելու հնարավորությունից զրկելու համար:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանության հրամանը չէր տարածվում միայն հիվանդների վրա: Հետագայում բացառություններ են արվում այրիների, որբերի, հղի կանանց, ծերերի և հինգ տարեկանից փոքր երեխաների, օտարերկրյա հյուպատոսների ջան-

100 Նույն տեղում, 131: Ղազարեան, *Յեղասպան թուրքը*, 74:

101 Sarafian, *United States Official Records*, 131.

102 Արփինե Բաբումյան, *Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)* (Երևան, Պատմ. ինստիտուտ, 2017), 212:

103 Գաբրիելեան, *Եղեռնապատում*, 103-104:

104 Բաբումյան, *Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը*, 213:

105 Sarafian, *United States Official Records*, 130-131, 138: Սարյան, 32-33:

106 *Տրապիզոն*, 18-19: Սարյան, 49-50:

107 *Տրապիզոն*, 15-16:

քերով՝ նաև կաթոլիկ ու բողոքական հայերի համար¹⁰⁸: Վերջիններին տների վրա կարմիր նշաններ էին արվում¹⁰⁹: Այս քայլով Նաիլ բեյին հաջողվում է մոլորեցնել ինչպես հայերին, այնպես էլ օտարերկրյա հյուպատոսներին՝ հավաստիացնելով, որ կառավարությունը գթասիրտ է գտնվել և արձագանքել է խնդրագրերին: Երկու շաբաթ անց նրանց նույնպես արքարում են¹¹⁰: Կաթոլիկ հայերին տեղավորում են Թոց գյուղում, որտեղ երկու շաբաթ ժանդարմների հսկողության տակ պահելուց հետո տղամարդկանց կոտորում են, իսկ կանանց ու երեխաներին արքարում Գյումուշխանեի ուղղությամբ¹¹¹: 1915 թ. հուլիսի 20-ին Տրապիզոնում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոսը Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարար բարոն Ստեփան Բուրիանին ուղարկած «Հայերի արքարումը Տրապիզոնից» վերնագրով զեկույցում նշում է, որ կառավարության տված խոստումները լուրջ չէին, քանի որ առանց նախապատրաստվելու ժամանակ տալու կաթոլիկներին նույնպես արքարեցին¹¹²: Կառավարության հրամանով արքարվում են նաև քաղաքի ռուսահպատակ, պարսկահպատակ ու բուլղարահպատակ հայերը¹¹³:

Թեև տեղահանության հրամանը մահապատժի սպառնալիքով արգելում էր քաղաքի հույներին իրենց տներում թաքցնել հայերին կամ խնամել որբերին¹¹⁴, այդուհանդերձ շատ հայեր իրենց երեխաներին հանձնում են ծանոթ հույների, ամերիկացի միսիոներ Քրոուֆորդի¹¹⁵ կամ հույների մետրոպոլիտի խնամքին¹¹⁶:

ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայզերը դեսպան Մորգենթաուին ուղարկած նամակում նշում է, որ տեղահանությունից առաջ կառավարությունը թույլատրում էր հայերին ցանկության դեպքում մինչև 15 տարեկան աղջիկներին ու մինչև 10 տարեկան

108 Յոհաննես Լեփսիուս, *Գերմանիան և Հայաստանը*, 153: Sarafian, *United States Official Records*, 154: Սարյան, 82-83: Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 199-200:

109 Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 199-200:

110 Sarafian, *United States Official Records*, 145: Սարյան, 92: Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 200: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 246-249:

111 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 236: Սարյան, 92: Նազլեան, *Արք. Նազլեանի Յուշերը*, 200:

112 Արտեմ Օհանջանյան, *Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918, փաստաթղթերի ժողովածու)* (Երևան, Նահապետ, 2004), 33-34:

113 Bryce, *The Treatment of Armenians*, 72; Sarafian, *United States Official Records*, 150.

114 Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 226:

115 Լինդոն Ս. Քրոուֆորդը (1852-1918 թթ.)՝ որպես Օտարերկրյա առաքելությունների ամերիկյան լիազորների խորհրդի (Ամերիկյան խորհուրդ/American Board of Commissioners for Foreign Missions) միսիոներ, Օսմանյան կայսրություն տեղափոխվել էր 1879 թ.: Արևմտաթուրքական առաքելության կազմում կնոջ հետ Տրապիզոնի կայան է տեղափոխվում 1903 թ. և մնում այնտեղ մինչև իր մահը՝ 1918 թ.: American Board of Commissioners for Foreign Missions, *The One Hundred and Sixth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: The Rumford Printing Co. Concord, NH, 1916), 74; Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Lyndon S. Crawford," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16810, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16810>, դիտվել է՝ 07.10.2022:

116 Սարյան, 86-87:

տղաներին հանձնել թուրքերի կողմից հատկացված որբանոցներ¹¹⁷: Առաջին հայացքից մարդասիրական թվացող այդ քայլով Ջեմալ Ազմին մոլորեցնում էր քրիստոնյա բնակչությանը. իբր կառավարությունը մտահոգ է հայերի համար: Տրապիզոնում հունական համայնքի մետրոպոլիտ Խրիսանթոս սրբազանը վալի Ջեմալ Ազմին խնդրում է որբացած հայ երեխաների համար որբանոց բացել, որի ծախսերը կհոգային մետրոպոլիտն ու Տրապիզոնի հունական համայնքը: Վալի Ջեմալ Ազմին համաձայնում է. վերջինիս նախագահությամբ հանձնախումբ է ստեղծվում որբանոց բացելու համար, և համապատասխան քայլեր են ձեռնարկվում: Հանձնախմբի անդամներն էին Խրիսանթոս մետրոպոլիտը, երեք քրիստոնյա և երեք մուսուլման: Ըստ Տրապիզոնում ԱՄՆ հյուպատոս Օսկար Հայզերի՝ թուրքերի կողմից «որբանոց» կոչված այդ տներում պահվում էր մոտ 3 000 հայ երեխա. նրանց խնամում էին երիտասարդ հայ կանայք և աղջիկներ: Որբանոցների տնօրենները թուրք էին, և դրանք հսկվում էին ժանդարմների կողմից¹¹⁸: Հայ որբերի համար որբանոց բացելու հարցում Ջեմալ Ազմի «մարդասիրական» վերաբերմունքն իրականում միայն մեկ նպատակ էր հետապնդում՝ թուրքացնել հայ երեխաներին: Հարկ է նշել, որ ցեղասպանության տարիներին հայերի թուրքացման երևույթն իթթիհաթականների քաղաքականության մաս էր: Այն ծրագրված էր, կիրառվում և վերահսկվում էր կենտրոնական իշխանությունների կողմից:¹¹⁹ Տասը օր հետո երիտթուրքերի Կենտրոնական կոմիտեի Տրապիզոնի ներկայացուցիչ Նաիլ բեյի նախաձեռնությամբ «որբանոցը» փակվում է: Որբերի մի մասին տեղավորում են թուրքական որբանոցներում, Կարմիր մահիկի հիվանդանոցում, որտեղ նրանց թունավորում են, մի մասին էլ խեղդամահ անում Սև ծովում¹²⁰: Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության 13-րդ նիստի ժամանակ Վիրջին Օդաբաշյանը վկայում է, որ ամերիկյան դպրոցում իր խնամքի տակ գտնվում էին 30-40 երկուսից երեք ամսական և երկուսից չորս տարեկան տղաներ, որոնցից շատերը սովամահ են եղել: Բժիշկ Սաիրի հրամանով տղաներին տեղավորում են երկու կողովի մեջ ու նետում Սև ծովը¹²¹: Գեղեցկադեմ աղջիկներին տեղավորում են թուրք ընտանիքներում, հասարակաց տներում¹²², մյուսներին՝ Կարմիր մահիկի հիվանդանոցում և թունավորում¹²³: Յեղասպանությունը վերապրած Գոհար Սարյանը, որը տեղահանության օրերին գտնվում էր Կարմիր մահիկի հիվանդանո-

117 Sarafian, *United States Official Records*, 687.

118 Նույն տեղում, Յովակիմեան: *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 232:

119 Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս Էդիտա Գոդյան, Ռեզիսա Գալուստյան, Շուշան Խաչատրյան, Էլինա Միրզոյան *Հայ երեխաների թուրքացումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2022):

120 Յովակիմեան: *Պատմություն հայկական Պոնտոսի*, 232: Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 471-473: Սարյան, 88-89:

121 ««Տրապիզոնի ջարդարարների դատավարությունը: «Ծծկեր տղաները խամսի ձուկի պէս սթիֆ ըրած ծով կը թափեն», *Ճակատամարտ*, 20 ապրիլ 1919, 2:

122 «Հայ աղջիկներ՝ իբրև ընծայ իթթիհաթի կենտրոնին», *Ճակատամարտ*, 9 ապրիլ 1919, 2: Sarafian, *United States Official Records*, 687:

123 «Հայերը ինչպէս կը թունատրէին թուրք հիւանդանոցին մէջ», 2: Սարյան, 76-77:

ցում, իր հուշագրության մեջ նշում է, որ 85 հայ տղա երեխաների՝ երեք ամսականից մինչև վեց տարեկան, խլելով մայրերից, տեղավորում են հիվանդանոցում, իսկ մայրերին սպանում: Հաջորդ օրը թուրք կանաչք են գնում հիվանդանոց, ընտրում են առողջ երեխաների ու տանում իրենց հետ: Բժիշկ Ալի Սաիրի հրամանով՝ մնացած երեխաներին կեսգիշերին թունավորում են¹²⁴: Իսկ երբ թունավորման դեպքերը բացահայտվում են, բոլոր հայ հիվանդներին Ալի Սաիրի հրամանով դուրս են բերում հիվանդանոցից՝ ծովը նետելու¹²⁵:

Տրապիզոնում ամերիկյան դպրոցի տնօրեն դոկտոր Քրոուֆորդը և նրա կինը դպրոցում իրենց խնամքի ներքո են ընդունում շուրջ 300 երեխայի, ի պահ են վերցնում նաև որոշ հայերի կողմից գումար և զարդեր՝ չենթարկվելով կառավարության հրամանին¹²⁶: Ըստ ժամանակակիցների՝ այդ հնարքը պատճառ է դառնում, որ թուրք իշխանություններն ավելի դաժան վարվեն հայերի նկատմամբ¹²⁷: Կառավարությունը պահանջում է հանձնել այդ երեխաներին և հայերի կողմից ի պահ թողնված ունեցվածքը: ԱՄՆ հյուպատոսին գրած նամակում դոկտոր Քրոուֆորդը նշում է, որ մինչ իրենք կհասցնենի հաշվել և արձանագրել հայերի՝ իրենց մոտ պահ թողնված գումարները, թուրքական ոստիկանությունը և կառավարության կողմից ստեղծված հանձնախումբն առգրավում է այդ գումարները¹²⁸: Վալին մերժում է նաև մի խումբ հայ երեխաների՝ ամերիկյան հյուպատոսության պաշտպանությանը հանձնելու՝ Ավստրիայի հյուպատոսի միջնորդությունը¹²⁹:

Տեղահանությունը սկսվում է հրամանն արձակելու հինգերորդ օրը: Պատկերը նույնն էր ինչպես Տրապիզոն քաղաքում, այնպես էլ նահանգի մյուս վայրերում: Դեպքերի ականատես Ղազար Մակունցի վկայությամբ՝ ոստիկանական ջոկատները դուրս էին հանում ժողովրդին իրենց տներից ու քշում դեպի համախմբման վայրեր: Շատերն ընդդիմանում էին հրամանին՝ փորձելով դիմել ինքնապաշտպանության¹³⁰:

Տրապիզոն քաղաքի հայ բնակչությունն արտարվում է մի քանի քարավանով: Առաջին քարավանը, զինված ժանդարմների հսկողությամբ, քաղաքից դուրս է գալիս 1915 թ. հուլիսի 1-ին¹³¹: Շուրջ 2 000 հայի՝ փոքր խմբերով քաղաքից քշում են Դեյիրմենդերե, այնտեղից էլ՝ Գյումուշխանե¹³²: Նմանօրինակ երեք խմբեր՝ միասին

124 Սարյան, 82-85, 90-91:

125 Ցեղասպանությունը վերապրած Ազնիվի վկայությունը Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երրորդ նիստի ժամանակ: Տե՛ս «Հայերը ինչպես կը թունաորուէին Տրապիզոնի թուրք հիւանդանոցին մէջ», 2:

126 Sarafian, *United States Official Records*, 150. Սարյան, 86-87:

127 *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, 1915-1965, Գ հրատարակություն, խմբ.՝ Գերսամ Ահարոնեան (Պէլրոյթ, «Զարթօնք», 1967), 471:

128 Sarafian, *United States Official Records*, 150.

129 Լեւիսիոս, *Գերմանիան և Հայաստանը*, 159:

130 Մակունց, *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը*, 68: Մարտիկ Թահմազեան, *Գրություն մեր անցյալների մասին*:

131 Sarafian, *United States Official Records*, 178.

132 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 480.

6 000 հոգի, արքայություն են առաջին երեք օրվա ընթացքում: Նրանց շարքերում էին հոգևորականներ, առևտրականներ, բանկային ոլորտի աշխատողներ, իրավաբաններ և այլ մասնագիտություն ունեցող հայեր¹³³: Քարավանները ձևավորվում էին Տրապիզոնից ոչ հեռու գտնվող Դեյիմենդերե գետակի ափին, որը դարձել էր արքայականների հավաքատեղի: Այստեղ առանձնացնում էին կանանց, տղամարդկանց, գեղեցիկ աղջիկներին ու երեխաներին: Աղջիկներին վերադարձնում են Տրապիզոն, ամուսնացնում թուրք տղամարդկանց հետ, իսկ ուլքեր ընդդիմանում էին, կրկին ուղարկվում էին արքայի: Մնացած տեղահանվածներին ուղարկում են նահանգի հարավային սահմաններ, դեպի Երզնկա՝ Արևմտյան Եփրատի հոսանքով դեպի հարավ¹³⁴: Քաղաքում մնում են Օսմանյան դրամատան ծառայողներ, Ծխախոտի ընկերության պաշտոնյաներ, հյուպատոսարանների հայ ծառայողներ, միայնակ կանայք: Որոշ ժամանակ անց նրանց նույնպես քաղաքից վտարում են և սպանում¹³⁵:

1915 թ. հուլիսի 6-ին Տրապիզոնի հայերի շուրջ 1 000 տուն դատարկված էր, իսկ բնակիչները՝ տարագրված¹³⁶:

Այնուհետև սկսվում է հայերի տների թալանը: Այստեղ հարկ է նշել, որ, ի տարբերություն մյուս նահանգների, տեղահանությունից առաջ Տրապիզոնում հայ բնակչությանը չէր թույլատրվում վաճառել ունեցվածքն ու անշարժ գույքը: Այդ մասին նշվում էր տեղահանության հրամանի երկրորդ կետում, որտեղ մասնավորապես ասվում էր, որ արգելված է վաճառել կալվածքներն ու հողերը կամ ի պահ հանձնել ծանոթներին. դրանք պետք է պահվեն կառավարության հսկողության տակ գտնվող շենքերում և վերադարձից հետո հանձնվեն տերերին, իսկ ուլքեր չենթարկվեն՝ պետք է դատվեն պատերազմական ատյանով: Արտոնվում էր միայն կառավարությանը վաճառել այն ամենը, ինչ հնարավոր կլիներ գործածել բնակիչ կարիքների համար¹³⁷: Տեղահանության հրամանի այս կետը կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ Տրապիզոնի հայերն ունևոր էին, և իթթիհաթականները, տեղյակ լինելով դրան, քայլեր էին ձեռնարկում հայերի ունեցվածքը յուրացնելու ուղղությամբ: Այդ մասին են վկայում Երրորդ գորաբանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան և Տրապիզոնի նախկին ոստիկանապետ Նուրին Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության երկրորդ¹³⁸ և վեցերորդ¹³⁹ նիստերի ժամանակ: Ըստ Վեհիբ փաշայի վկայության՝ Տրապիզոնի հայերի գույքի մեկ երրորդը յուրացրել են իթթիհաթականները:¹⁴⁰ Նախ-

133 Sarafian, *United States Official Records*, 178.

134 Նույն տեղում, 70:

135 Լեփսիմու, *Գերմանիան և Հայաստանը*, 202: Յովակիմեան, *Պատմություն հայկական Պոստոսի*, 245:

136 Sarafian, *United States Official Documents*, 179.

137 Նույն տեղում:

138 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարութիւնը. Վեհիպ փաշա կ'ամբաստանէ», *Ճակատամարտ*, 30 մարտ 1919, 3:

139 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարութիւնը. Հողին տակ պահուած դրամները», *Ճակատամարտ*, 17 ապրիլ 1919, 3:

140 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարութիւնը», *Ճակատամարտ*, 30 մարտ 1919, 3:

կին ոստիկանապետ Նուրին Տրապիզոնի ոճրագործների դատավարության վեցերորդ նիստի ժամանակ դոկտոր Ալի Սաիրի դեմ վկայության մեջ նշում է, որ վերջինս Գյումուշխանեից հեռագրում է՝ խնդրելով սպանված հայ Հաջի Մինասի ծովեզերքի տունն ամեն գնով իր համար պահել: Ոստիկանապետ Նուրին պարզաբանում է, որ Հաջի Մինասի տունը ոչ միայն թանկարժեք կահույքով էր կահավորված, այլ նաև տան պարտեզում թաքցրած զարդեր կային, ինչի մասին պատմել էին Հաջի Մինասի երեխաները: Ներքին պայմանավորվածությամբ՝ տան գույքը յուրացնում է Ալի Սաիրը, իսկ պարտեզում թաքցրած զարդերը՝ ոստիկանապետ Նուրին:¹⁴¹ Հարկ է նշել նաև, որ նահանգի հայերի ունեցվածքը աճուրդով վաճառվեց առաջին հերթին իթթիհաթականներին:¹⁴²

Տեղահանությունից հետո, կառավարության հրահանգով, ոստիկանությունը տներին հանում էր կահույքն ու թանկարժեք իրերը, դրանք առանց դասակարգելու ու գույքագրելու տեղափոխում քաղաքի մոտակայքում գտնվող ընդարձակ շինություններ: Ոստիկանության ներկայացուցիչները և մահմեդական կանայք ու երեխաներ լցվում էին այդ շինությունները և դուրս գալիս այն ամենով, ինչ տեղավորվում էր ձեռքերի մեջ: Հայզերը նշում էր, որ հայերի տները դատարկելուց հետո հերթը նրանց խանութներին էր հասնելու: Հայերի ունեցվածքը հանվում է աճուրդի: Քաղաքի հույներին նույնպես իրավունք է տրվում մասնակցելու այդ գնումներին, սակայն մետրոպոլիտն արգելում է մասնակցություն ունենալ այդ ամենին:¹⁴³ Ջեմալ Ազմիի հրամանով ստեղծվում է հանձնախումբ, որը պետք է զբաղվեր հայերի ունեցվածքը տնօրինելու ու վաճառելու հարցերով¹⁴⁴:

1915-1923 թթ. Տրապիզոնի նահանգի հայությունը ևս ենթարկվեց տեղահանության, կոտորածների ու իսլամացման: Մինչև ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը 1909-1914 թթ. Տրապիզոնում տարվում էր հակահայ բացահայտ քարոզչություն, անցկացվում էին հակահայկական միջոցառումներ, որոնց նպատակը հայ բնակչության դիրքերի թուլացումն էր: Հակահայ քարոզչությունն ու միջոցառումներն ամենատարբեր դրսևորումներն էին ստանում՝ սկսած քաղաքի հայ և թուրք բնակիչների կենցաղային վեճերը իթթիհաթական պաշտոնաթերթում լուսաբանելուց մինչև հանրային հավաքներ: Երբ Տրապիզոն է գալիս երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Հատուկ կազմակերպության նախագահ Բեհաեդդին Շաքիրը, նահանգի հայերի ցեղասպանության իրագործման ծրագիրը մտնում է ակտիվացման փուլ:

141 «Տրապիզոնի ջարդարարներուն Դատավարութիւնը. Հողին տակ պահուած դրամները», *Ճակատամարտ*, 17 ապրիլ 1919, 3:

142 Անրի Բարբի, *Սարսափի Երկրին մէջ: Նահատակ Հայաստան*, Բ հրատարակություն (Հալէպ, Արեւելք, 2010), 47:

143 Նույն տեղում, 47:

144 Sarafian, *United States Official Records*, 201.

IN PREPARATION FOR THE ARMENIAN GENOCIDE IN TRAPIZON: EARLY PHASE AND ACTIVATION

Lusine Y. Abrahamyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation

SUMMARY

The article examines the anti-Armenian policy of the Young Turks' government in the province of Trapizon after the 1908 revolution. A series of anti-Armenian activities and anti-Armenian propaganda were carried out by the government and local Muslim fanatics, that had a negative impact on both the social and economic life of Trapizon Armenians.

Based on the primary sources, the paper discusses some elements of persecutions against the Armenian population of Trapizon, those related to planning, organization, implementation, and the involvement of the state.

The Armenian Genocide was the logical continuation of that policy, which entered the activation phase when Behaeddin Shakir, a member of the Central Committee of the Young Turks' party, the president of the Special Organization, arrived in Trapizon.

Key words: The Armenian Genocide, Trapizon, anti-Armenian policy, trading boycott, deportations, Islamization, abandoned property.

ПОДГОТОВКА К ИСПОЛНЕНИЮ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ТРАПИЗОНЕ: РАННЯЯ ФАЗА И АКТИВАЦИЯ

Лусине Ю. Абраамян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается антиармянская политика, проводимая после переворота 1908 г. младотурецким правительством против армянского населения провинции Трапизон. Она осуществлялась путем антиармянской пропаганды, которая отрицательно влияла как на общественную жизнь, так и на экономическое положение армян.

Основываясь на сообщениях различных первоисточников, в статье представлены многочисленные примеры антиармянской политики, осуществляемой в Трапизоне в 1908-1914 гг., рассматриваются гонения на армян, некоторые подробности их организации и осуществления, а также вопрос вовлеченности правительства.

Логическим продолжением четко и целенаправленно проводимой политики стал

Геноцид армян, активной фазой которого стал приезд в Трапизон члена центрального комитета младотурецкой партии, председателя Специальной организации Бехаэдина Шакира.

Ключевые слова: Геноцид армян, Трапезон, антиармянская политика, торговый бойкот, депортация, исламизация, брошенное имущество.

REFERENCES

«Առեւտրական պայքօթը եւ մեծ վաճառականները» [The Trading Boycott and the Big Merchants]. *Azatomart* (Constantinople), 23 February/3 March 1914;

«Առեւտրական պայքօթը հայերու դէմ» [The Anti-Armenian Trading Boycott]. *Azatomart*, 2/15 March 1914;

«Առեւտրական պայքօթը» [The Trading Boycott]. *Azatomart*, 10/23 January 1914;

«Թ-իւրքական պատերազմի շուրջը» [About the Turkish War]. *Mshak* (Tiflis), 13 November 1914;

«Իթթիհադական պետերու դատավարութիւնը» [The Trial of the Ittihadist Chiefs]. *Jakatomart* (Constantinople), 9 May 1919;

«Հակաքրիստոնէական պայքօթը» [Anti-Christian Boycott]. *Azatomart*, 8/21 February 1914;

«Օրը Օրին. Յարութիւն Շահրիկեան» [From Day to Day: Harutyun Shahrikyan]. *Hairenik* (Constantinople), 7/20 July 1909;

Ճակատամարտ [Jakatomart]. Constantinople, 17 April, May 1919;

Մշակ [Mshak]. Tiflis, March, November, December 1914;

Aharonyan, Gersam. *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի 1915-1965* [Almanach of Mets Yegher'n, 1915-1965]. Beirut: Zartok Publishing House, 1967;

Alpoyajian, Arshak. *Պատմութիւն Երեւոյի Հայոց* [History of the Armenian Evdokia]. Cairo: Nor Astgh Publishing House, 1952;

Bablumyan, Arpine. *Արևմտյան Հայաստանի Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դարի վերջերին - XX դարի սկզբներին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)* [Armenian Population of the Kharberd Vilayet of Western Armenia in the late XIX - early XX centuries (Historical-Demographic Study)]. Yerevan: Institute of History, 2017;

Gabikian, Karapet. *Եղեռնասպանութիւն Փոքրնիս հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ* [The History of the Catastrophe of Armenia Minor and its Great Capital Sebastia]. Boston: Hairenik Publishing House, 1924;

Georgiants, Vardan. «Ազգային խրտուիլակներ» [The National Scarecrows]. *Pontos periodical*, Trapizon, 5 July 1910, nos. 6-7-8-9;

Ghazarian, Haykazn. *Յեղասպան թուրքը* [The Genocidal Turk]. Beirut: Hamazgayin Publishing House, 1968;

Gueguerian, Krikor, *The Documentary History of Armenocide in Trebizond* by Krieger. Gzoyan, Edita, Regina Galustyan, Shushan Khachatryan and Elina Mirzoyan. *Turkification of Armenian Children during the Armenian Genocide*. Yerevan: AGMI, 2021.

Hovakimian, Hovakim (Arshakouni). *Պատմություն հայկական Պոնտոսի* [The History of the Armenian Pontus]. Beirut: Mshak, 1967;

Kirakosian, John. *Առաջին Համաշխարհային պատերազմը և Արևմտահայությունը* [WWI and Western Armenians]. Yerevan: Hayastan, 1965;

Kotikian, Arakel (comp.). *Տրապիզոն* [Trebizond]. Nubarian Library, 56-Trébizonde;

Kotikian, Arman. *Գրքոց-թատերական կյանքը Տրապիզոնում (1815-1915)* [The School and Theatre Life in Trapizon in 1815-1915]. Yerevan: Publishing House of the National Academy of Sciences of the Armenian SSR, 1962;

Makunts, Ghazar. *Տրապիզոնի Հայոց տեղահանությունը. Յուշագրական էջեր* [The Deportation of the Trapizon Armenians: Memoir Pages]. Tehran: Aliq Publishing House, 1963;

Minakhorian, Vahan. *1915 թռականը. Արհաիրթի Օրեր* [1915, Days of Disaster]. Venice - St. Lazarus: Omar Khayam, 1949;

Nazlian, Arch. Hovhannes. *Տրապիզոնի Թեմին Վիճակատր Յովհաննէս Արք. Նազլեանի Յուշերը Մերձատր Արեւելքի 1914-1928 Շրջանի Քաղաքական-կրօնական Դէպքերուն Մասին* [The Memoirs of Hovhannes Nazlian, Bishop of Trabzon Diocese, on the Political and Religious Events in 1914-1928]. Beirut-Lebanon: Hay Katoghike, 1960;

Ohanjanian, Artem. *Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ջեղասպանության մասին (1915-1918, փաստաթղթերի ժողովածու)* [The Reports of Austria-Hungarian Diplomats on the Armenian Genocide (1915-1918, collection of documents)]. Yerevan: Nahapet, 2004;

Qilimjian, Gevorg. *Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին* [Turkish-Greek Relations in 1908-1914]. Yerevan: YSU Publishing House, 1988;

Sarian, Gohar. անվերնագիր ձեռագիր հուշ տրապիզոնցի Սարյան ընտանիքի [Untitled hand-written memoir about the Sarian Family]. *AGMI Collection*, section 8, folder 11819, no 299;

Stepanian, Stepan. *Германские источники о геноциде армян, Период Первой Мировой Войны*, т. 1 [The German Sources on the Armenian Genocide. The period of WWI, vol. 1]. Yerevan: Hayastan, 1991;

Tahmazean, Martik. *Գրություն մեր անցյալների մասին 1850 թվից 1924 թվերը* [A Note about Our Pasts from 1850 to 1924]. *AGMI Collection*, AGMI archives, section 8, folder 6699, no 159;

Torlakian, Missak. *Օրերուս հետ* [With my Days]. Beirut: HAYK – Gemmeizeh - Beirut, 1963.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Լուսինե Յու. Աբրահամյանը «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի հայցորդ է, Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի ավագ լաբորանտ, ՀՅԹԻ հիմնադրամի թանգարանային աշխատանքների գծով փոխտնօրեն:

Ուսումնասիրության ոլորտը՝ Տրապիզոնի հայ բնակչության բնաջնջումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին:

Էլ. փոստի հասցե՝ museum@genocide-museum.am

Lusine Y. Abrahamyan, PhD student of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, senior laborant at the Armenian Genocide Victims and Survivors Documentation and Research Department, Deputy Director on Museum Affairs of the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research field: extermination of the Armenian population of Trapizon during the Armenian Genocide.

E-mail: museum@genocide-museum.am

Лусине Ю. Абраамян, аспирант фонда “Музей-институт Геноцида армян,” старший лаборант отдела сбора данных и документирования жертв Геноцида армян, заместитель директора по музейным вопросам Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследования: истребление армян Трапизона в годы Геноцида армян.

Эл.почта: museum@genocide-museum.am